

ARTYKUŁ RECENZYJNY

Waldemar Kowalski

Uniwersytet Jana Kochanowskiego, Kielce

RZECZPOSPOLITA W EUROPIE, CZYLI O OTWARTOŚCI I POTRZEBIE DIALOGU KULTUR

UWAGI PO LEKTURZE DWÓCH TOMÓW SERII WYDAWNICZEJ *KULTURA PIERWSZEJ RZECZYPOSPOLITEJ W DIALOGU Z EUROPA*

Tomy I i II serii wydawniczej *Kultura Pierwszej Rzeczypospolitej w Dialogu z Europą*¹ traktować można jako sumę wiedzy o więzach łączących narody Królestwa Polskiego, a następnie państwa polsko-litewskiego z innymi narodami naszego kontynentu. Zasadniczym aspektem takich relacji jest obecny w tekstach wszystkich autorów wszechstronny ogląd *universum vite christinane*. Ten dynamiczny obraz przedstawiony został w pełni swego bogactwa: jako stosunek do tradycji, programów konfesyjnych i społecznych, zaś cel i zasięg komentowanych wypowiedzi szeroko zakreśla krąg ich adresatów.

Czytelnik poznający zarys projektu badawczego, który otwiera pierwszy tom serii, z akceptacją i nadzieją wita zapowiedź uczestnictwa w dialogu autora z wybranymi przezeń tekstami. Jest to zaproszenie do refleksji nad trudem badacza i jego efektem w klimacie inspiracji, który – jak przypomniał przed laty Janusz Gruchała – *iucunda familia librorum* dawała niegdyś humanistom². Historyk przemian społecznych jako naturalne przyjmuje postępowanie

¹ *Wśród krajów Północy. Kultura Pierwszej Rzeczypospolitej wobec narodów germańskich, słowiańskich i nad-dunajskich. Mapa spotkań, przestrzenie dialogu*, red. M. Hanusiewicz-Lavallee, Warszawa 2015, *Kultura Pierwszej Rzeczypospolitej w dialogu z Europą. Hermeneutyka wartości*, t. 1, red. A. Nowicka-Jeżowa; *W przestrzeni Południa. Kultura Pierwszej Rzeczypospolitej wobec narodów romańskich. Estetyka, prądy i style, konteksty kulturowe*, red. M. Hanusiewicz-Lavallee, Warszawa 2016, *Kultura Pierwszej Rzeczypospolitej...*, t. 2.

² J.S. Gruchała, *Iucunda familia librorum. Humanisci renesansowi w świecie książki*, Kraków 2002.

badawcze, które w studiach historycznoliterackich, być może, ciągle wymaga jednoznacznej artykulacji: oddzielenie tekstu z epoki od jego „otoczenia historycznego nie jest możliwe ani właściwe”. Przypominając, że „przedmiotem heurystyki jest nie tylko sam tekst, lecz także jego kulturowe uobecnienie”, Alina Nowicka-Jeżowa³ nie bez racji wskazuje, aby postępować drogą, którą w polskiej nauce historycznej wytyczyli przed laty mediewiści, m.in. Brygida Kürbis⁴. Interdyscyplinarne postrzeganie dawnych więzi kulturowych jest już dobrą praktyką polskiej humanistyki, a oba dyskutowane tu tomy to wielce wartościowe dopełnienie tej tradycji.

Ze wszech miar słusznie więc koncepcja całego projektu nie ograniczyła się do śledzenia wąsko pojętych kontaktów literackich. Dyskusyjne pozostaje jednak pominięcie w obu tomach szerokiej sfery zagadnień wzajemnego oddziaływania słowa i obrazu, a zaliczyć należy doń źródła heraldyczne, jak m.in. najstarsze role herbowe oraz kompozycje emblematyczne. Dostrzec tu można również zagadnienie ilustracji tak powszechnie powielanych na przełomie średniowiecza i nowożytności treści jak *ars moriendi*⁵. Korzyści płynące z dalszych takich studiów szczegółowych dla lepszego zrozumienia religijności średnich warstw społecznych są bezdyskusyjne⁶. Podjęte w obu recenzowanych tomach próby zakreszenia horyzontów dalszych badań nie pozostały bezproduktywne. Cztery interesujące teksty poświęcone kontaktom polsko-hispańskim każą sądzić, że choć wzajemne relacje między obu królestwami były raczej nikłe, to zasadne jest dalsze poszukiwanie miejsc, w których kultury ich narodów mogły na siebie oddziaływać za pośrednictwem choćby włoskich miast i tamtejszych uniwersytetów⁷. Niewątpliwą zaletą omawianych tomów jest więc wskazywanie nowych przestrzeni badawczych.

Lektura artykułów składających się na tom pierwszy, poświęcony związkowi kultury Rzeczypospolitej z narodami germańskim, słowiańskimi i naddunajskimi, prowadzi do wniosku, że o natężeniu takich relacji nie przesądzały ani bliskość języków wernakularnych, ani tożsamość wyznaniowa czy też zasięg wpływów antycznego dziedzictwa i kultury włoskiego renesansu. Niejednakowo ważył nawet czynnik geograficznej bliskości.

³ A. Nowicka-Jeżowa, *Ad lectorem. Zarys projektu badawczego*, [w:] *Wśród krajów Północy*, s. 41.

⁴ B. Kürbis, *Metody źródłoznawcze wczoraj i dziś*, [w:] eadem, *Cztery eseje o źródłoznawstwie*, wstęp i dobór tekstów R. Witkowski, Poznań 2007, s. 104-119, *Klasyki Nauki Poznańskiej*, t. 13, red. A. Pihańska-Kijasowa.

⁵ Konieczności widzenia takich polskich zabytków w szerszym międzynarodowym kontekście dowodzą choćby tak podstawowe opracowania, jak: J. Pelc, *Słowo i obraz na pograniczu literatury i sztuk plastycznych*, Kraków 2002; M. Włodarski, *Obraz i słowo. O powiązaniach w sztuce i literaturze XV-XVI wieku na przykładzie „ars moriendi”*, Kraków 1991.

⁶ *A vista* wskazać można tu cenne opracowanie K. Krzak (*Pobożność popularna w ilustracjach modlitewników drukowanych w Polsce XVI wieku*, [w:] *Sztuka około 1500. Materiały sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki. Gdańsk, listopad 1996*, red. T. Hrankowska, Warszawa 1997, s. 299-312).

⁷ J. Kieniewicz, *Hiszpania a Rzeczpospolita*, [w:] *W przestrzeni Południa...*, s. 387-404; M. Urjasz-Raczko, *Duma i uprzedzenia. Strategia dyplomacji hiszpańskiej wobec pierwszych wolnych elekcji w Rzeczypospolitej*, [w:] *ibidem*, s. 405-429; J. Partyka, *Kobiety a hiszpańska obecność w kulturze dawnej Rzeczypospolitej. Wybrane aspekty*, [w:] *ibidem*, s. 430-448 oraz M. Wojtyniak, *Rzeczpospolita i Hiszpania w kręgu europejskiej respublica litteraria*, [w:] *ibidem*, s. 449-468.

Uwarunkowania te jawią się z różną mocą w zależności od miejsca i czasu, ale – jak prawie wszyscy autorzy stwierdzają *expressis verbis* – nader istotną rolę pełniły stosunki polityczne, a chyba niesłusznie z mniejszą siłą akcentowane są w tym kontekście więzi gospodarcze.

Kilka poniższych refleksji dotyczy następujących kwestii: co powodowało, iż różne było natężenie szeroko pojętych relacji kulturowych, które ściślej lub słabiej łączyły ówczesnych Polaków z narodami europejskimi, dlaczego taka oferta Rzeczypospolitej wzbudziła dość ograniczone zainteresowanie społeczeństw zachodniej Europy, a nadto kto był, czy też mógł być, odbiorcą takich nowości? Wyekspozowanie w tym kontekście dziejów Wysp Brytyjskich wynika nie tylko ze względnej obcości kulturowej narodów zamieszkujących wschodnie i zachodnie obrzeża *Christianitatis occidentalis* w czasach nowożytnych, ale także z kompetencji badawczych autora tego omówienia.

Przedstawione w tomie I wypowiedzi prowadzą do niezbyt odkrywczego wniosku, że ówczesną, nazwijmy to, wymianę wartości kulturowych silnie determinowały podziały wyznaniowe. Wśród wiernych Rzymowi bezsprzecznie pierwszoplanową pozycję w transferze tych wartości ma Towarzystwo Jezusowe, potężne intelektem pierwszych pokoleń zgromadzenia. Kontrreformacyjna czy szerzej duszpasterska aktywność tych księży stanowi o witalności ówczesnego katolicyzmu, szczególnie w XVI wieku i pierwszych dekadach XVII stulecia. Europejskim rozgłosem cieszy się wszechstronnie utalentowany Maciej Kazimierz Sarbiewski, a poza nim raczej już tylko zmarli w opinii świętości polemiści oraz pisarze ascetyczni: Mikołaj Łęczycki (zm. 1653) i Kasper Drużbicki (zm. 1662). Wkład innych piszących i publikujących polskich księży katolickich do bogactwa duchowego powszechnego Kościoła jest dalece skromniejszy – szczególnie w zestawieniu z takim gigantem intelektu jak Stanisław Hozjusz. Oczywiście, wymienić można jeszcze kilku autorów, których prace ogłaszane były z myślą o zachodnim odbiorcy, jak przykładowo Marcin Kromer. Nie zmienia to faktu, iż gwiazda polskich teologów katolickich, jeśli rozbłysła na europejskim firmamencie, to raczej krótkotrwałym blaskiem. Aby jednak przeciwstawić się łatwym i upraszczającym rzeczywistość uogólnieniom, przywołajmy Jana Dantyszka, postać o wyjątkowym znaczeniu dla ówczesnego polskiego władcy, Kościoła oraz europejskiej kultury⁸.

Na tym tle udział polskich teologów ewangelickich w dziele budowy europejskiej reformacji jawi się wielce skromnie, a jego właściwą ilustracją jest Międzynarodowy Pomnik Reformacji w Genewie, gdzie jako jedyny reprezentant Rzeczypospolitej Obojga Narodów upamiętniony został Jan Łaski młodszy. Doceniając poruszenie wywołane edycjami niemiecką (1608) i łacińską (1609) katechizmu rakowskiego⁹, aktywność ariańskich egzultantów oraz znaczenie dzieł zebranych w serii wydawniczej *Bibliotheca Fratrum Polonorum* (1668-1692), pamiętać jednak trzeba, że była to inspiracja elitarna, a z ówczesnej szerszej

⁸ Zob. Z. Nowak, *Jan Dantyszek. Portret renesansowego humanisty*, Wrocław 1982, *Biblioteka Towarzystwa Przyjaciół Gdańska*.

⁹ O tym m.in. M. Pawelec, *Bartłomiej Bythner starszy (ok. 1559-1629). Z dziejów protestanckiego irenizmu na przełomie XVI i XVII wieku*, Warszawa 2008, s. 51.

europiejskiej perspektywy raczej nie pierwszorzędного znaczenia. Ożywczy wpływ antytrynitarysty na ferment intelektualny w ówczesnej Europie nie ulega wątpliwości¹⁰. Nauka Socyna oraz poglądy innych polskich antytrynitarzy nie mogły jednak w ówczesnej rzeczywistości formować postaw społecznych w tak szerokim zakresie, jak teologie ewangelickie czy katolicyzm. Polski ruch reformacyjny nie dał Europie wybitnych teologów (w szerszym pojęciu tego słowa). Uwiąd tego ruchu, postępujący od przełomu XVI/XVII stulecia, a przyczyny tego omawiano wielokrotnie, miał też – moim zdaniem – negatywny wpływ na rozwój katolickiej myśli teologicznej. Wojciech Kriegseisen wspominał nie tak dawno temu „bezrefleksyjny typ katolickiej duchowości kontrreformacyjnej”¹¹. Podkreślić jednak należy, że studia nad katolicką literaturą apologetyczną, która powstawała w państwie polsko-litewskim w XVI-XVIII wieku, są bardzo słabo zaawansowane. Seria wydawnicza, której częścią są przedstawiane tu tomy, nie tyle istotnie zmienia ten stan rzeczy, co dobitnie podkreśla konieczność podjęcia systematycznych studiów w tym zakresie¹². Przykładowo wnikliwej analizy nie doczekało się dotąd jedno z najbarwniejszych świadectw religijności Polaków przełomu średniowiecza i czasów nowożytnych, jakim jest katechizm Benedykta Herbesta¹³. Ten bodaj najpełniejszy polski szesnastowieczny podręcznik podstaw dogmatyki katolickiej kierowany do duchowieństwa parafialnego i świeckich przegrał, choć nie od razu, z katechizmem rzymskim z powodów, które trudno szerzej omawiać w tym miejscu.

Opinię Wojciecha Kriegseisena odniósłbym więc raczej do czasów, gdy ustała już dość burzliwa, i powiedzielibyśmy dziś, niekoniecznie zawsze merytoryczna dyskusja nad zagadnieniami wiary i zbawienia. Jak słusznie stwierdził Piotr Wilczek, „przełom wieków XVI i XVII to rzeczywiście ostatni okres, w którym polemika była wprawdzie bezkompromisowa, ale obie strony trzymały się zasady *plus ratio quam vis*”. Nie negując osądu tego autora, iż „znaczenie polskich polemik wyznaniowych XVI-XVII wieku sięga daleko poza wymiar lokalny”¹⁴, podkreślić trzeba konieczność uściślenia kryteriów takich ocen. Obrona stanowiska, że

¹⁰ Szczególnie w świetle najnowszych ustaleń badawczych zebranych w tomie X interesującej nas serii *Antytrynitarysty w Pierwszej Rzeczypospolitej*, red. M. Choptiany, P. Wilczek, Warszawa 2015. Na oddziaływanie socynianizmu na Wyspach Brytyjskich zwraca także uwagę M. Hanusiewicz-Lavallee (*Brytania i Sarmacja – na krańcach Europy*, [w:] *Wśród krajów Północy*, s. 147-151).

¹¹ W. Kriegseisen, *Autonomia jednostki a wolność sumienia. Problem konwersji w nowożytnej Rzeczypospolitej*, [w:] *Autonomia jednostki w Europie i w Polsce od XVII do XX wieku*, red. W. Mędrzecki, Warszawa 2011, s. 36 (25-44).

¹² Podstawą tej opinii jest m.in. wartościowy przegląd autorów i tekstów zamieszczony w szkicu E. Buszewicz (*Koncepcja jedności Kościoła i idea Polski katolickiej w twórczości pisarzy potrydenckich*, [w:] *Formowanie kultury katolickiej w dobie potrydenckiej. Powszechność i narodowość katolicyzmu polskiego*, red. J. Dąbkowska-Kujko, Warszawa 2016, s. 388-434, *Kultura Pierwszej Rzeczypospolitej...*, t. 6).

¹³ B. Herbest, *Nauka prawego chrześcijanina*, Kraków 1566. O Herbeście zob. H. E. Wyczawski, *Herbest (Herbestus, Neapolitanus) Benedykt*, [w:] *Słownik polskich teologów katolickich*, t. 2, red. H. E. Wyczawski, Warszawa 1982, s. 36-37; S. Rabciej, *Herbest, Herbestus Neapolitanus, Benedykt SJ*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 4, red. J. Walkusz, Lublin 1993, kol. 741.

¹⁴ P. Wilczek, *Polonice et Latine. Studia o literaturze staropolskiej*, Katowice 2007, s. 74.

obecnie niewiele na to wskazuje, szczególnie w odniesieniu do drugiego z wymienionych stuleci, nie wydaje się zadaniem niewykonalnym. Klimat intelektualny pierwszych dekad XVII wieku nie sprzyjał dyskusjom nad porozumieniem między ewangelikami a stroną katolicką, gdyż ta nie była nim zainteresowana¹⁵. Rzadkie już publiczne wystąpienia skierowane przeciw odmiennym konfesjom, jak ostatnia debata w Rożnowie w 1660 r.¹⁶, miały raczej ograniczone oddziaływanie. Twierdzą tak, pamiętając, iż niektóre wydarzenia, jak kolokwium toruńskie w 1645 roku, angażowały uwagę postronnych. Świadcstwo temu dał wybitny szkocki intelektualista John Durie, zaś zawarte w Toruniu postanowienia przyjęte zostały przez kalwińskie kościoły Brandenburgii¹⁷. Ogłoszona po raz pierwszy we Frankfurcie w 1618 r. *Fraterna et modesta [...] exhortatio* Bartłomieja Bythnera była odpowiedzią na złożoną rzeczywistość konfesyjną i etniczną Krakowa. To wezwanie przedstawiciela małopolskich ewangelików reformowanych do zgody wszystkich chrześcijan i odejścia od podziałów wyznaniowych czytane było w kolejnych dekadach oraz w XVIII stuleciu przez protestantów poza granicami Rzeczypospolitej¹⁸. Był to jednak raczej odosobniony głos; ocena praktycznego znaczenia tego i niezliczonych podobnych stanowisk polskich irenistów poza granicami Rzeczypospolitej pozostaje jeszcze do wnikliwych ustaleń. Sądzę jednak, że w XVII-XVIII wieku polscy teolodzy, tak katolicy, jak też ewangelicy, nie mieli wiele do zaoferowania Europie. Uniwersytet w Krakowie, licznie odwiedzany przez młodzież różnych narodów w XV-XVI stuleciu, w kolejnych wiekach nie przyciągał sławą swych profesorów.

Wnikliwą analizę relacji między władzą, społeczeństwem, Parlamentem i Kościołem w Anglii XVI-XVII wieku przedstawił John Greville Agard Pocock. Prowadzi nas ona do odpowiedzi na pytanie o przyczyny nikłego zainteresowania na Wyspach odległymi, jak to określano, „wschodnimi ziemiami”, ale przede wszystkim ważna jest dla wskazania źródeł żywotności kultury religijnej tych narodów. W imperialnej polityce Henryka VIII, który inkorporował Walię do Anglii, zaś z Irlandii uczynił podporządkowaną jej monarchię, Kościół miał być podporą władzy królewskiej i gwarantem stabilizacji państwa. Elżbieta I jednoznacznie określiła w ten sposób rolę Kościoła już na początku swego panowania. Równie istotne, choć nieco inaczej sformułowane, było miejsce Kościoła w polityce Jakuba VI/I Stuarta, władcy trzech królestw. Lustrzanym odbiciem królewskiej supremacji w Anglii było

¹⁵ O tym m.in. ostatnio M. Pawelec, *Bartłomiej Bythner...*, s. 119-120 oraz szerzej: W. Kriegseisen, *Stosunki wyznaniowe w relacjach państwo-Kościół między reformacją a oświeceniem (Rzesza Niemiecka – Niderlandy Północne – Rzeczpospolita polsko-litewska)*, Warszawa 2010, s. 576-594.

¹⁶ S. Radoń, *Z dziejów polemiki antyariańskiej w Polsce XVI-XVII wieku*, Kraków 1993, s. 119-154.

¹⁷ A. Macinnes, *The Hidden Commonwealth: Poland-Lithuania and Scottish Political Discourse in the Seventeenth Century*, [w:] *Citizenship and Identity in a Multinational Commonwealth: Poland-Lithuania in Context, 1550-1772*, eds. K. Friedrich, B.M. Pendzich, Leiden-Boston 2009, s. 245-246, *Studies in Central European Histories*, 46.

¹⁸ Szerzej M. Pawelec, *Bartłomiej Bythner...*, s. 53, 120. Zob. też W. Wake, D.E. Jablonski, O. Odłóżlik, *Protestant Reunion in the Eighteenth Century*, „The Slavonic and East European Review” 1934, vol. 13, s. 124.

zwierzchnictwo papieża-Antychrysta¹⁹. Odpowiedzią na próby przekonania do monarszej supremacji w sprawach wiary szkockich poddanych Stuartów było Narodowe Przymierze, zawiązane przez nich przeciw swemu władcy Karolowi I w 1638 roku. Jedyną głową Kościoła Szkocji miał pozostać Jezus Chrystus. Radykalizacja postaw wiodących w kierunku „czystej” religii szła w Anglii w parze z politycznym upodmiotowieniem społeczeństwa, co doprowadziło do pozbycia się „króla – tyra” w 1649 roku. Gdy armia ukróciła reformatorskie zapędy prezbiterian, zwyciężyły idee wolności religijnej, w której obronie stać miał republikański rząd. Naszkicowane tu bardzo pobieżnie przemiany miały swą dynamiczną kontynuację w okresie restauracji monarchii, tj. po 1660 roku, gdy wróciły prześladowania nonkonformistów, zaś stałym dziedzictwem po latach republiki był tzw. sektarianizm. Jak zauważył David Rollison, relacje angielskiego społeczeństwa z władzą od czasów najazdu normańskiego do Restauracji to pasmo konfliktów. Autor ten określa „constitutional culture of early modern England, not in terms of alternatives, but as a fluid spectrum ranging between two poles, the «imperial» and «populist»”²⁰. Inaczej, co nie oznacza, iż w pełnej harmonii, układały się relacje między władzą a społeczeństwem północnego królestwa Stuartów. Konflikty te rozstrzygano nie tylko mieczem czy wzniecając stopy, ale przede wszystkim piórem. Podczas szkockich „biskupich wojen” (1638, a ściślej 1639-1640) krwi przelano niewiele, za to spierające się strony wysłały w kierunku wroga przynajmniej 60 druków²¹.

Walczący o przetrwanie po 1660 roku angielscy nonkonformiści także chętnie wykorzystywali w swej obronie prasę drukarską. Polemizujący z nimi polscy katolicycy autorzy kontrowersyjni czasów saskich dają świadectwo, że jakaś część tej literatury trafiała do polskiego czytelnika, być może za pośrednictwem francuskich czy niemieckich tłumaczeń. Zagadnienie to wymaga jednak jeszcze gruntownych badań²². Niewątpliwie też należałoby podjąć planowane przed laty przez Marka Wajsbłuma poszukiwania polskich śladów w angielskich kolekcjach kwakrów.

Sądzę, że właśnie takie wystąpienia w obronie wspólnych wartości, jak zarysowane wyżej społeczeństw Wysp Brytyjskich, troska o to, aby różnie postrzegany interes społeczny był należycie reprezentowany przez instytucje państwa, w tym Kościół, a jednocześnie

¹⁹ J.G.A. Pocock, *The Discovery of Islands: Essays in British History*, Cambridge 2005, s. 48-52; J. Goodare, *Scottish Politics in the Reign of James VI*, [w:] *The Reign of James VI*, eds. J. Goodare, M. Lynch, Edinburgh 2008, s. 32-54; nadto szerzej zob. L. F. Solt, *Church and State in Early Modern England, 1509-1640*, New York-Oxford 1990; *Settling the Peace of the Church: 1662 Revisited*, ed. N.H. Keeble, New York-Oxford 2014.

²⁰ D. Rollinson, *A Commonwealth of the People: Popular Politics and England's Long Social Revolution, 1066-1649*, Cambridge 2010, s. 430.

²¹ S. Waurechen, *Covenanter Propaganda and Conceptualizations of the Public during the Bishops' Wars*, „The Historical Journal” 2009, vol. 52, 1, s. 66, 63-86.

²² Zob. W. Kowalski, *“Walking he preferred before talking”. Roger Haydock, apostoł Światłości w siedemnastowiecznej Anglii*, [w:] *Staropolska literatura dewocyjna*, red. I. M. Dacka-Górzyńska, J. Partyka, Warszawa 2015, s. 329-330, *Staropolskie Teksty Paraliterackie*, t. 3.

tylko pozornie sprzeczne z tym dążenia do swobody kultu religijnego i wolności wypowiedzi, budowały siłę narodu i atrakcyjność jego kultury (czy kultur), często za cenę prześladowań, emigracji i ofiary życia. Takie uświadomione w wymiarze jednostkowym (np. Tomasz More) czy wspólnotowym (np. purytanie, kwakrzy) koszty ponoszone na rzecz realizacji naczelnego celu, jakim było osiągnięcie zbawienia, a przed tym stabilizacji życia społecznego w silnym, niezawisłym państwie, zdecydowanie różniły Brytanię od Rzeczypospolitej. Wczesnonowoczesne protoindustrialne społeczności Anglii i Szkocji zdolne były do mobilizacji przeciw wrogom wewnętrznym (np. papiści) i zewnętrznym ze świadomością, że codzienna walka o byt, w sklepie, warsztacie czy z bronią w ręku, wiedzie ku lepszej przyszłości²³. Nieliczne wczesnonowoczesne polskie zabytki historiografii mieszczańskiej ukazują natomiast lokalne społeczności nastawione na przetrwanie pośród przeciwności losu, jak klęski elementarne. Opisywane tam jasne strony komunalnej egzystencji to głównie obrazy z wyidealizowanej przeszłości, gdy miasta otrzymywały swą prawną i ekonomiczną podmiotowość. Starania o utrzymanie municypalnych przywilejów z monarszej łaski zakreślały granice miejskiej polityki. Konsekwencje wywalczonych w obu porządkach politycznych ustrojów oraz przyjętych dróg rozwoju społecznego (a w tym ekonomicznego) były więc skrajnie różne i dlatego różny musiał być potencjał atrakcyjności i żywotności kultur tych narodów²⁴. Oczywiście autorka stosownego rozdziału omawianego tomu dostrzega zależności między rozwojem gospodarczym, dążeniami społecznymi a dziełami kultury, ale sądzę, że to dobra okazja, aby zaakcentować je jeszcze dobitniej²⁵.

Jeśli więc skonfrontujemy pobieżnie nakreślony wyżej obraz relacji społecznych w Anglii i Szkocji owych czasów z dość statycznym i – z odleglejszej perspektywy – w zasadzie jednowymiarowym stanem polskiej kultury szlachecko-katolickiej, to jasno widać, że brak tu propozycji atrakcyjnych dla obu stron. Wielce erudycyjnie przedstawione przez Mirosławę Hanusiewicz-Lavallee polskie oceny przemian religijnych na Wyspach w XVI – pierwszej połowie XVII wieku uzupełnić można udokumentowanym zainteresowaniem polskiego dworu losami kontrowersyjnej królowej Marii Stuart²⁶. Wydaje się jednak, że w kolejnych dekadach obie strony coraz częściej odwoływały się do niekonicznie usprawiedliwionych stereotypów. Szlachta polska, jak zauważył przed laty Janusz Tazbir, zgadzała się z krążącymi

²³ O tym opowiada m.in. David Rollison w znakomitej, przywołanej wyżej, książce. W dzieje Szkocji już wiele dekad kompetentnie wprowadza w tej mierze T.C. Smart (*A History of the Scottish People, 1560-1830*, London 1998).

²⁴ Zob. W. Baczkowska, *Z rozważań nad historiografią mieszczańską XVI – początków XVIII w.*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego 709. Prace Historyczne” 1985, z. 77, s. 53-67.

²⁵ Zob. M. Hanusiewicz-Lavallee, *op. cit.*, s. 125-189. Znaczące rozwinięcie komentowanych tu ocen znajdujemy w najnowszej publikacji M. Hanusiewicz-Lavallee (*W stronę Albionu. Studia z dziejów polsko-brytyjskich związków literackich w dobie wczesnonowoczesnej*, Lublin 2017, Studia i Materiały z Dziejów Literatury Wczesnonowoczesnej, 4).

²⁶ *Szkocja Marii Stuart według dwóch szesnastowiecznych manuskryptów z Biblioteki Jagiellońskiej*, [oprac.] M. Misztal, Kraków 2004.

po Europie opiniami o buntowniczym usposobieniu Anglików²⁷. Nieodległa od tej musiała być opinia o Rzeczypospolitej przynajmniej części brytyjskiej klasy politycznej czasów Restauracji. Oto bowiem Anthony Ashley-Cooper, pierwszy hrabia Shaftsbury, przywódca Whigów konspiracyjnych przeciw prawowitemu władcy, ośmieszony został przez torysowskich oponentów w ogłaszanych przez nich pamfletach jako Anthony King of Poland²⁸. Znamienne, że – jak wnioskować można z opracowania Marcina Polkowskiego – nawet w Niderlandach, z którymi Rzeczypospolita utrzymywała ożywione kontakty w XVI-XVII wieku, w kolejnym stuleciu utrwalił się obraz „zacofanego Sarmaty”²⁹.

Szkotów znano zaś, rzecz można, z codziennych kontaktów i powszechne wyobrażenie tej nacji było w Rzeczypospolitej raczej negatywne. Świadcstwo temu daje m.in. Wacław Potocki, np. gdy opowiada, jak to znany mu „nieuk, ale majątny szlachcic spod Lublina” wysłał swą latorośl do Gdańska w celu nauki języka niemieckiego. Syn „powrócił we trzy lata Szotem, ale to mniej/ Po niemiecku nie umie, po polsku zapomni”³⁰.

Licząca najwyżej około 7 tysięcy osób część kontynentalnej diaspory szkockiej, która w XVI-XVII wieku osiadła w Rzeczypospolitej, nie pozostawiła tu w zasadzie świadectw, mogących przybliżyć kulturę tej społeczności. Dysponujemy jedynie nielicznymi źródłami informującymi o ich więzach z polskim i litewskim ewangelicyzmem reformowanym³¹. Nadzieję na istotne rozszerzenie tej wiedzy daje najstarsza biblioteka publiczna w Szkocji, założona w 1683 roku w Kirkwall na Orkadach, której zbiory przechowuje aktualnie Uniwersytet Aberdeen. Są tam m.in. publikacje okolicznościowe ogłaszane w Gdańsku i Krakowie, ale także druki związane z socynianami, co w sumie rzuca nieco światła na kontakty środowiskowe i horyzonty intelektualne przynajmniej niektórych szkockich imigrantów w Rzeczypospolitej³².

Jak powszechnie wiadomo, łacina odgrywała w paneuropejskiej wymianie idei w XVI-XVII wieku rolę niedającą się przecenić. Interesująco przedstawił ją Wiesław Pawlak,

²⁷ J. Tazbir, *Szlaki kultury polskiej*, Warszawa 1986, s. 12.

²⁸ Zob. szerzej A. MacInnes, *op. cit.*, s. 251. Nazwisko to występuje w indeksie (*Wśród krajów Północy*, s. 158); nie pojawia się jednak na wskazanej stronie tomu.

²⁹ M. Polkowski, *Rzeczypospolita a Niderlandy. Relacje literackie i kulturowe w dobie staropolskiej*, [w:] *Wśród krajów Północy*, s. 190-246, tu s. 227.

³⁰ W. Potocki, *Ogród nie plewiony i inne utwory z lat 1677-1695*, [w:] *Dziela*, t. 2, oprac. L. Kukulski, Warszawa 1987, s. 277. Nadto szerzej W. Kowalski, *The Reasons for the Immigration of Scots to the Polish Commonwealth in the Early Modern Period as outlined in Contemporary Opinions and Historiography*, [w:] *Scotland and Poland. Historical Encounters, 1500-2010*, eds. T.M. Devine, D. Hesse, Edinburgh 2011, s. 38-50.

³¹ O tym szerzej P.P. Bajer, *Scots in the Polish-Lithuanian Commonwealth, 16th to 18th Centuries. The Formation and Disappearance of an Ethnic Group*, Leiden-Boston 2012, *The Northern World*, 57; W. Kowalski, *Wielka imigracja. Szkoci w Krakowie i Małopolsce w XVI – pierwszej połowie XVII wieku*, Kielce 2014. Nadto: W. Kowalski, *Znaczenie szkockiej diaspory w społeczeństwie staropolskim. Zarys problemu*, [w:] *Robert Wojciech Portius de Lanxeth, krośnieński mieszczanin, kupiec i fundator*, Krosno 2018 (w druku).

³² Dr Kelsey Jackson Williams, University of Stirling, był łaskaw szerzej poinformować mnie o tych zbiorach, za co jestem mu wdzięczny. Zob. też informację Bibliothek of Kirkwall, [on-line:] <https://www.abdn.ac.uk/library/cld/8/> – 9 IX 2017.

ukazując recepcję tą drogą kultury niemieckiej³³. Nie budzi wątpliwości podkreślana przez autora zasługa niemieckich jezuitów dla przybliżania polskiemu czytelnikowi dzieł powstałych w tym kręgu kulturowym. Upomniałbym się jednak o Kwadrantyna, podopiecznego kardynała Stanisława Hozjusza i braniewskich ojców Towarzystwa Jezusowego, którego przemyślenia ogłoszono drukiem jako wzór postępowania na drodze konwersji z luteranizmu do katolicyzmu³⁴. Jak dowodzi Krystyna Wierzbicka-Trwoga w swym wielce wartościowym studium o przekładach z języka niemieckiego na język polski w wiekach XV-XVIII³⁵, ważną część tej twórczości stanowiła literatura religijna, co nie może zaskakiwać. W tym kontekście wspomnieć wypadałoby jednak jeszcze translatorski trud Eustachego Treпки³⁶, który niestety nie został doceniony na kartach omawianego zbioru.

O bogactwie kultury narodowej świadczy jednak przede wszystkim piśmiennictwo wernakularne, zaś o atrakcyjności kultury dla postronnych – siła oddziaływania języka narodowego. Niewiele można by wskazać udokumentowanych w ten sposób sukcesów kultury polskiej poza polonofilstwem rosyjskich elit intelektualnych w XVII-XVIII wieku, o czym interesująco pisze Eliza Małek³⁷. Jakże odmiennie więc jawi się nam tak mierzona skuteczność oddziaływania języka angielskiego. W 1582 roku, a więc w epoce Williama Shakespeare'a, Richard Mulcaster (ca. 1531-1611), autor dzieł z zakresu pedagogiki, napisał w swym *Elementarie*: „The English tongue is of small reach, stretching no further than this island of ours, nay not there over all”³⁸. Sytuacja ta zaczęła zmieniać się około

³³ W. Pawlak, *Barbara quæ fuerant regna latina fiunt. Polsko-niemieckie związki kulturalne XVI-XVIII wieku w perspektywie neolatinistyki*, [w:] *Wśród krajów Północy...*, s. 320-364.

³⁴ *Ibidem*, s. 341. Kwestią otwartą pozostaje wkład w te relacje protektora nawróconego wychowanka zakonu, kardynała Hozjusza; zob. M. Kowalski, W. Kowalski, *Droga Ewangelii, we wspólnocie Kościoła... Katolickie wezwania do nawrócenia religijnego w szesnastowiecznej Polsce*, [w:] *Rycerze, wędrowcy, kacerze. Studia z historii średniowiecznej i wczesnonowożytnej Europy Środkowej*, red. W. Kowalski, B. Wojciechowska, Kielce 2013, s. 263-276. Jeszcze dotkliwszą luką jest pominięcie tego zabytku przez K. Meller, *Potrydenckie konwersje protestantów na katolicyzm. Świadectwa piśmiennicze*, [w:] *Formowanie kultury katolickiej...*, s. 300-350.

³⁵ K. Wierzbicka-Trwoga, *Przekłady z języka niemieckiego na język polski od XV do końca XVIII wieku*, [w:] *Wśród krajów Północy...*, s. 406-434.

³⁶ Zob. J. Małek, *Prusy Książęce a reformacja w Polsce*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 1983, nr 159, s. 9-17 oraz szerzej K. Kolbuszewski, *Postyllografia polska XVI i XVII w.*, Kraków 1921, s. 44-57.

³⁷ E. Małek, *Polsko-rosyjskie kontakty kulturowe w XV-XVIII wieku*, [w:] *Wśród krajów Północy...*, s. 478-553.

³⁸ Za: O. Jespersen, *Growth and Structure of the English Language*, Leipzig 1905, s. 246-247. Swego rodzaju posłowiem do omawianych tu problemów jest opinia tego autora o rywalizacji języków polskiego i niemieckiego: „It sometimes happens in a district of mixed nationalities that the population which is intellectually superior give up their own language because they can learn their neighbours' tongue while these are too dull to learn anything but their own: this is said by some to be the reason why in Posen and adjacent districts Polish is gaining ground over German, a fact which others ascribe to the greater fertility of the Poles”; *ibidem*, s. 248. Jespersen (1860-1943) był wybitnym językoznawcą, pionierem socjolingwistyki, wykładowcą języka angielskiego na uniwersytecie kopenhaskim; *Otto Jespersen. Facets of his Life and Work*, eds. A. Juul, H.F. Nielsen, Amsterdam-Philadelphia 1989, *Amsterdam Studies in the Theory and History of Linguistic Science. Series III, Studies in the History of the Language Sciences*, 52. Zob. nadto komentarz do

wiek później. Angielski z wielkim trudem, ale konsekwentnie i na stałe zadomawiał się na europejskich salonach w ciągu XVIII wieku. Jednak do języków narodowych przenikał nie tylko dzięki sukcesom brytyjskiej armii i dyplomacji, ale przede wszystkim za sprawą rzemieślników i kupców³⁹. Jest to jakże wymowne świadectwo diametralnie różnych dróg rozwoju gospodarczego, a w konsekwencji potencjału kultur narodów Rzeczypospolitej i Brytanii. Zgodzić trzeba się z opinią Mirosławy Hanusiewicz-Lavallee, że to „słabość polityczna państwa odebrała [...] atrakcyjność propozycjom kulturowym wywodzącym się z Rzeczypospolitej”⁴⁰. Przyczyn tej słabości szukałbym jednak głębiej – w porządku społecznym państwa ukształtowanym na przełomie średniowiecza i nowożytności, dopełnionym w kolejnych dekadach. Jeśli mierzyć kulturalną aktywność mieszczan i chłopów ich wkładem w piśmiennictwo narodowe, to był on znikomy (pomijam tu Prusy Królewskie). Nie miejsce tu jednak, aby wracać szerzej do przyczyn takiego stanu rzeczy.

Zagadnieniem, które domaga się choćby pobieżnego zasygnalizowania, jest kwestia: w jakiej mierze adaptacje szeroko pojętego piśmiennictwa trafiały poza krąg ówczesnej polskiej elity? Świadectw tego na kartach omawianych tomów znajdujemy niezbyt wiele, gdyż badania nad recepcją obcych wpływów kulturowych w Rzeczypospolitej wymagają systematycznych kontynuacji. *A vista* dodać można za Edwardem Potkowskim i Agnieszką Bartoszewicz, że teksty inspirowane radykalną husycką myślą docierały w XV wieku nawet do peryferyjnych ośrodków Wielkopolski, choć efektywność ich oddziaływania pozostaje poza kontrolą⁴¹. Wiadomo natomiast, że poznańska edycja *Traktatu o modlitwie i kontemplacji* Piotra z Alkantary (1627) oraz wcześniejsza kolońska (1607) wspierać miały odnowę życia wewnętrznego w polskich środowiskach franciszkanów obserwantów⁴².

Wielkim nieobecny na kartach omawianych tu tomów są polscy Żydzi. Europejskie konteksty ich miejsca w kulturze Rzeczypospolitej to przede wszystkim sława polskich szkół rabinackich oraz rola tak wybitnych postaci jak m.in. Mojżesz Isserles (ok. 1520-1572)⁴³. Warta dostrzeżenia jest również obca inspiracja polskiej literatury oskarżającej wyznawców judaizmu o tzw. mordy rytualne⁴⁴.

---

cytowanej tu opinii, który poczynił P.D. McDonald, *Artefacts of Writing: Ideas of the State and Communities of Letters from Matthew Arnold to Xu Bing*, Oxford–New York 2017, s. 130.

³⁹ O. Jespersen, *op. cit.*, s. 247; R. Filipović, *English as a Word Donor to Other Languages of Europe*, [w:] *The English Language in Europe*, ed. R. Hartmann, Exter 1996, s. 37-38.

⁴⁰ M. Hanusiewicz-Lavallee, *Wprowadzenie do tomu I*, [w:] *Wśród krajów Północy...*, s. 56.

⁴¹ A. Bartoszewicz, *Urban Literacy in Small Polish Towns and the Process of 'Modernisation' of Society in the Later Middle Ages*, [w:] *Writing and the Administration of Medieval Towns: Medieval Urban Literacy*, [vol.] 1, eds. M. Mostert, A. Adamska, Turhout 2014, s. 166, *Utrecht Studies in Medieval Literacy*, 27.

⁴² W. F. Murawiec, *Piotr z Alkantary i popularyzacja w Polsce jego programu życia wewnętrznego w XVII i XVIII wieku*, „Folia Historica Cracoviensia”, 1997-1998, vol. 4-5, s. 160-169.

⁴³ M. Raffeld, *Isserles, Mosheh ben Yisra'el*, [w:] *YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe*, Vol. 1, ed. G. D. Hundert, New Haven-London 2008, s. 809-810.

⁴⁴ Badania takie prowadzi obecnie M. Teter, *The Iconography of Blood Libel: A European Story / Ikonogra-*

Bogactwo etniczne i kulturowe ówczesnej Europy, a w niej także Rzeczypospolitej, skłania do przemyśleń dróg dalszych studiów nad czynnikami warunkującymi intensywność wzajemnych kontaktów. Celowe byłoby, przykładowo, pójście śladem Fernanda Braudela i spojrzenie w ten sposób na kraje leżące wokół Morza Bałtyckiego. Lektura obu tomów rozpoczynających serię *Kultura I Rzeczypospolitej w Dialogu z Europą* skłania do refleksji, że owe dyskursy kulturowe dobrze oddają skomplikowaną naturę dziejów. Zdefiniowanie doniosłości czynników wpływających na dynamikę procesów społecznych stojących za wielością owych dyskursów to zajęcie, którego finał odsuwa się *ad kalendas Graecas*. Niemniej jednak, choć patrząc z perspektywy Rzeczypospolitej na świat, po drugiej stronie lustra widzimy raczej jego fragmenty niż szerszy horyzont, to nawet tak ograniczony ogląd czyni nas bogatszymi na przyszłość. Choć w różnym stopniu, wszystkie tomy serii *Kultura Pierwszej Rzeczypospolitej w Dialogu z Europą* dowodzą potrzeby i możliwości kontynuowania studiów szczegółowych oraz prac dokumentacyjnych i bibliograficznych poszerzających horyzont naszego spojrzenia na spuściznę intelektualną epoki⁴⁵. Jest to, jak sądzę, jeden z trwałych walorów poznawczych omawianych tomów.

BIBLIOGRAFIA

Źródło drukowane:

Herbest B., *Nauka prawego chrześcijanina*, Kraków 1566.

Wydawnictwa źródłowe:

Potocki W., *Dziela*, t. 2, oprac. L. Kukulski, Warszawa 1987.

Szkocja Marii Stuart według dwóch szesnastowiecznych manuskryptów z Biblioteki Jagiellońskiej, [oprac.] M. Misztal, Kraków 2004.

Opracowania:

Baczkowska W., *Z rozważań nad historiografią mieszczańską XVI – początków XVIII w.*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego 709. Prace Historyczne” 1985, z. 77, s. 53-67.

Bajer P.P., *Scots in the Polish-Lithuanian Commonwealth, 16th to 18th Centuries. The Formation and Disappearance of an Ethnic Group*, Leiden–Boston 2012, *The Northern World*, 57.

Bartoszewicz A., *Urban Literacy in Small Polish Towns and the Process of ‘Modernisation’ of Society in the Later Middle Ages*, [w:] *Writing and the Administration of Medieval Towns: Medieval Urban Literacy*, [vol.] 1, eds. M. Mostert, A. Adamska, Turhout 2014, s. 149-182, *Utrecht Studies in Medieval Literacy*, 27.

Buszewicz E., *Koncepcja jedności Kościoła i idea Polski katolickiej w twórczości pisarzy potrydenckich*, [w:] *Formowanie kultury katolickiej w dobie potrydenckiej. Powszechność i narodowość katolicyzmu polskiego*, red. J. Dąbkowska-Kujko, Warszawa 2016, s. 388-434, *Kultura Pierwszej Rzeczypospolitej w dialogu z Europą. Hermeneutyka wartości*, red. A. Nowicka-Jeżowa, t. 6.

---

fia oskarżeń o mord rytualny. Historia europejska, [w:] *Blood: Uniting and Dividing / Krew łączy i dzieli*, ed. M. Stolarska-Fronia, Warszawa 2017, s. 120-149 oraz przygotowywana monografia.

⁴⁵ Zakres i znaczenie takich prac udokumentowali szeroko M. Choptiany i P. Wilczek we wprowadzeniu do przywołanego wyżej tomu: *Antytrynitaryzm w Pierwszej Rzeczypospolitej*, s. 7-14.

- Filipović R., *English as a Word Donor to Other Languages of Europe*, [w:] *The English Language in Europe*, ed. R. Hartmann, Exter 1996, s. 37-46.
- Goodare J., *Scottish Politics in the Reign of James VI*, [w:] *The Reign of James VI*, eds. J. Goodare, M. Lynch, Edinburgh 2008, s. 32-54.
- Gruchała J.S., *Iucunda familia librorum. Humanisci renesansowi w świecie książki*, Kraków 2002.
- Hanusiewicz-Lavallee M., *Brytania i Sarmacja – na krańcach Europy*, [w:] *Wśród krajów Północy. Kultura Pierwszej Rzeczypospolitej wobec narodów germańskich, słowiańskich i naddunajskich. Mapa spotkań, przestrzeń dialogu*, red. M. Hanusiewicz-Lavallee, Warszawa 2015, s. 125-189, *Kultura Pierwszej Rzeczypospolitej w dialogu z Europą. Hermeneutyka Wartości*, t. 1, red. A. Nowicka-Jeżowa.
- Hanusiewicz-Lavallee M., *W stronę Albionu. Studia z dziejów polsko-brytyjskich związków literackich w dobie wczesnonowoczesnej*, Lublin 2017, *Studia i Materiały z Dziejów Literatury Wczesnonowoczesnej*, 4.
- Jespersen O., *Growth and Structure of the English Language*, Leipzig 1905.
- Juul A., Nielsen H.F., eds., *Otto Jespersen. Facets of his Life and Work*, Amsterdam 1989, *Amsterdam Studies in the Theory and History of Linguistic Science. Series III, Studies in the History of the Language Sciences*, 52.
- Kieniewicz J., *Hiszpania a Rzeczpospolita*, [w:] *W przestrzeni Południa. Kultura Pierwszej Rzeczypospolitej wobec narodów romańskich. Estetyka, prądy i style, konteksty kulturowe*, red. M. Hanusiewicz-Lavallee, Warszawa 2016, s. 387-404, *Kultura Pierwszej Rzeczypospolitej w dialogu z Europą. Hermeneutyka wartości*, red. A. Nowicka-Jeżowa, t. 2.
- Kolbuszewski K., *Postyllografia polska XVI i XVII w.*, Kraków 1921.
- Kowalski M., Kowalski W., *Drogą Ewangelii, we wspólnocie Kościoła... Katolickie wezwania do nawrócenia religijnego w szesnastowiecznej Polsce*, [w:] *Rycerze, wędrowcy, kacerze. Studia z historii średniowiecznej i wczesnonowoczesnej Europy Środkowej*, red. W. Kowalski, B. Wojciechowska, Kielce 2013, s. 263-276.
- Kowalski W., *The Reasons for the Immigration of Scots to the Polish Commonwealth in the Early Modern Period as outlined in Contemporary Opinions and Historiography*, [w:] *Scotland and Poland. Historical Encounters, 1500-2010*, eds. T. M. Devine, D. Hesse, Edinburgh 2011, s. 38-50.
- Kowalski W., „Walking he preferred before talking”. Roger Haydock, apostoł Świątliwości w siedemnastowiecznej Anglii, [w:] *Staropolska literatura dewocyjna*, red. I.M. Dacka-Górzyńska, J. Partyka, Warszawa 2015, s. 319-330, *Staropolskie Teksty Paraliterackie*, t. 3.
- Kowalski W., *Wielka imigracja. Szkoci w Krakowie i Małopolsce w XVI – pierwszej połowie XVII wieku*, Kielce 2014.
- Kowalski W., *Znaczenie szkockiej diaspory w społeczeństwie staropolskim. Zarys problemu*, [w:] *Robert Wojciech Portius de Lanxeth, krośnieński mieszczanin, kupiec i fundator*, Krosno 2018.
- Kriegseisen W., *Autonomia jednostki a wolność sumienia. Problem konwersji w nowożytnej Rzeczypospolitej*, [w:] *Autonomia jednostki w Europie i w Polsce od XVII do XX wieku*, red. W. Mędrzecki, Warszawa 2011, s. 25-44.
- Kriegseisen W., *Stosunki wyznaniowe w relacjach państwo-kościół między reformacją a oświeceniem (Rzesza Niemiecka – Niderlandy Północne – Rzeczpospolita polsko-litewska)*, Warszawa 2010.
- Krzak K., *Pobożność popularna w ilustracjach modlitewników drukowanych w Polsce XVI wieku*, [w:] *Sztuka około 1500. Materiały sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki. Gdańsk, listopad 1996*, red. T. Hrankowska, Warszawa 1997, s. 299-312.
- Kürbis B., *Metody źródłoznawcze wczoraj i dziś*, [w:] eadem, *Cztery eseje o źródłoznawstwie*, wstęp i dobór tekstów R. Witkowski, Poznań 2007, *Klasyki Nauki Poznańskiej*, t. 13, red. A. Pihan-Kijasowa, s. 104-119.

- Macinnes A., *The Hidden Commonwealth: Poland-Lithuania and Scottish Political Discourse in the Seventeenth Century*, [w:] *Citizenship and Identity in a Multinational Commonwealth: Poland-Lithuania in Context, 1550-1772*, eds. K. Friedrich, B. M. Pendzich, Leiden-Boston 2009, s. 233-260, *Studies in Central European Histories*, 46.
- Małek E., *Polsko-rosyjskie kontakty kulturowe w XV-XVIII wieku*, [w:] *Kultura Pierwszej Rzeczypospolitej wobec narodów germańskich, słowiańskich i naddunajskich. Mapa spotkań, przestrzeń dialogu*, red. M. Hanusiewicz-Lavallee, Warszawa 2015, s. 478-553, *Kultura Pierwszej Rzeczypospolitej w dialogu z Europą. Hermeneutyka wartości*, red. A. Nowicka-Jeżowa, t. 1.
- Małek J., *Prusy Książęce a reformacja w Polsce*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 1983, nr 159, s. 9-17.
- McDonald P.D., *Artefacts of Writing: Ideas of the State and Communities of Letters from Matthew Arnold to Xu Bing*, Oxford-New York 2017.
- Meller K., *Potrydenckie konwersje protestantów na katolicyzm. Świadectwa piśmiennicze*, [w:] *Formowanie kultury katolickiej w dobie potrydenckiej. Powszechność i narodowość katolicyzmu polskiego*, red. J. Dąbkowska-Kujko, Warszawa 2016, s. 300-350, *Kultura Pierwszej Rzeczypospolitej w dialogu z Europą. Hermeneutyka wartości*, red. A. Nowicka-Jeżowa, t. 6.
- Murawiec W.F., *Piotr z Alkantary i popularyzacja w Polsce jego programu życia wewnętrznego w XVII i XVIII wieku*, „Folia Historica Cracoviensia”, 1997-1998, vol. 4-5, s. 153-169.
- Nowak Z., *Jan Danyszek. Portret renesansowego humanisty*, Wrocław 1982, *Biblioteka Towarzystwa Przyjaciół Gdańska*.
- Nowicka-Jeżowa A., *Ad lectorem. Zarys projektu badawczego*, [w:] *Wśród krajów Północy. Kultura Pierwszej Rzeczypospolitej wobec narodów germańskich, słowiańskich i naddunajskich. Mapa spotkań, przestrzeń dialogu*, red. M. Hanusiewicz-Lavallee, Warszawa 2015, s. 7-47, *Kultura Pierwszej Rzeczypospolitej w Dialogu z Europą. Hermeneutyka Wartości*, red. A. Nowicka-Jeżowa, t. 1.
- Partyka J., *Kobiety a hiszpańska obecność w kulturze dawnej Rzeczypospolitej. Wybrane aspekty*, [w:] *W przestrzeni Południa. Kultura Pierwszej Rzeczypospolitej wobec narodów romańskich. Estetyka, prądy i style, konteksty kulturowe*, red. M. Hanusiewicz-Lavallee, Warszawa 2016, s. 430-448, *Kultura Pierwszej Rzeczypospolitej w dialogu z Europą. Hermeneutyka wartości*, red. A. Nowicka-Jeżowa, t. 2.
- Pawelec M., *Bartłomiej Bythner starszy (ok. 1559-1629). Z dziejów protestanckiego irenizmu na przełomie XVI i XVII wieku*, Warszawa 2008.
- Pawlak W., *Barbara quae fuerant regna latina fuit. Polsko-niemieckie związki kulturalne XVI-XVIII wieku w perspektywie neolatynistyki*, [w:] *Wśród krajów Północy. Kultura Pierwszej Rzeczypospolitej wobec narodów germańskich, słowiańskich i naddunajskich. Mapa spotkań, przestrzeń dialogu*, red. M. Hanusiewicz-Lavallee, Warszawa 2015, s. 320-364, *Kultura Pierwszej Rzeczypospolitej w dialogu z Europą. Hermeneutyka wartości*, red. A. Nowicka-Jeżowa, t. 1.
- Pelc J., *Słowo i obraz na pograniczu literatury i sztuk plastycznych*, Kraków 2002.
- Pocock J.G.A., *The Discovery of Islands: Essays in British History*, Cambridge 2005.
- Polkowski M., *Rzeczpospolita a Niderlandy. Relacje literackie i kulturowe w dobie staropolskiej*, [w:] *Wśród krajów Północy. Kultura Pierwszej Rzeczypospolitej wobec narodów germańskich, słowiańskich i naddunajskich. Mapa spotkań, przestrzeń dialogu*, red. M. Hanusiewicz-Lavallee, Warszawa 2015, s. 190-246, *Kultura Pierwszej Rzeczypospolitej w dialogu z Europą. Hermeneutyka wartości*, red. A. Nowicka-Jeżowa, t. 1.
- Rabiej S., *Herbest, Herbestus Neapolitanus, Benedykt SJ*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 4, red. J. Wal-kusz, Lublin 1993, kol. 741.
- Radoń S., *Z dziejów polemiki antyarianńskiej w Polsce XVI-XVII wieku*, Kraków 1993.

- Raffeld M., *Isserles, Mosheh ben Yisra'el*, [w:] *YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe*, Vol. 1, ed. G.D. Hundert, New Haven–London 2008, s. 809-810.
- Rollinson D., *A Commonwealth of the People: Popular Politics and England's Long Social Revolution, 1066-1649*, Cambridge 2010.
- '*Settling the Peace of the Church: 1662 Revisited*, ed. N. H. Keeble, New York–Oxford 2014.
- Smout T.C., *A History of the Scottish People, 1560-1830*, London 1998.
- Solt L.F., *Church and State in Early Modern England, 1509-1640*, New York–Oxford 1990.
- Tazbir J., *Szlaki kultury polskiej*, Warszawa 1986.
- Teter M., *The Iconography of Blood Libel: A European Story / Ikonografia oskarżeń o mord rytualny. Historia europejska*, [w:] *Blood: Uniting and Dividing / Krew łączy i dzieli*, ed. M. Stolarska-Fronia, Warszawa 2017, s. 120-149.
- Urjasz-Raczko M., *Duma i uprzedzenia. Strategia dyplomacji hiszpańskiej wobec pierwszych wolnych elekcji w Rzeczypospolitej*, [w:] *W przestrzeni Południa. Kultura Pierwszej Rzeczypospolitej wobec narodów romańskich. Estetyka, prądy i style, konteksty kulturowe*, red. M. Hanusiewicz-Lavallee, Warszawa 2016, s. 405-429, *Kultura Pierwszej Rzeczypospolitej w dialogu z Europą. Hermeneutyka wartości*, red. A. Nowicka-Jeżowa, t. 2.
- Wake W., Jablonski D.E., Odložilik O., *Protestant Reunion in the Eighteenth Century*, „The Slavonic and East European Review”, vol. 13, 1934, s. 119-126.
- Waurechen S., *Covenanter Propaganda and Conceptualizations of the Public during the Bishops' Wars*, „The Historical Journal” 2009, vol. 52, issue 1, s. 63-86.
- Wierzbicka-Trwoga K., *Przekłady z języka niemieckiego na język polski od XV do końca XVIII wieku*, [w:] *Wśród krajów Północy. Kultura Pierwszej Rzeczypospolitej wobec narodów germańskich, słowiańskich i naddunajskich. Mapa spotkań, przestrzenie dialogu*, red. M. Hanusiewicz-Lavallee, Warszawa 2015, s. 406-434, *Kultura Pierwszej Rzeczypospolitej w dialogu z Europą. Hermeneutyka wartości*, red. A. Nowicka-Jeżowa, t. 1.
- Wilczek P., *Polonice et Latine. Studia o literaturze staropolskiej*, Katowice 2007.
- Włodarski M., *Obraz i słowo. O powiązaniach w sztuce i literaturze XV-XVI wieku na przykładzie „ars moriendi”*, Kraków 1991.
- Wojtyniak M., *Rzeczpospolita i Hiszpania w kręgu europejskiej respublica litteraria*, [w:] *W przestrzeni Południa. Kultura Pierwszej Rzeczypospolitej wobec narodów romańskich. Estetyka, prądy i style, konteksty kulturowe*, red. M. Hanusiewicz-Lavallee, Warszawa 2016, s. 449-468, *Kultura Pierwszej Rzeczypospolitej w dialogu z Europą. Hermeneutyka wartości*, red. A. Nowicka-Jeżowa, t. 2.
- W przestrzeni Południa. Kultura Pierwszej Rzeczypospolitej wobec narodów romańskich. Estetyka, prądy i style, konteksty kulturowe*, red. M. Hanusiewicz-Lavallee, Warszawa 2016, *Kultura Pierwszej Rzeczypospolitej w dialogu z Europą. Hermeneutyka wartości*, red. A. Nowicka-Jeżowa, t. 2.
- Wśród krajów Północy. Kultura Pierwszej Rzeczypospolitej wobec narodów germańskich, słowiańskich i naddunajskich. Mapa spotkań, przestrzenie dialogu*, red. M. Hanusiewicz-Lavallee, Warszawa 2015, *Kultura Pierwszej Rzeczypospolitej w dialogu z Europą. Hermeneutyka wartości*, t. 1, red. A. Nowicka-Jeżowa.
- Wyczawski H.E., *Herbest (Herbestus, Neapolitanus) Benedykt*, [w:] *Słownik polskich teologów katolickich*, t. 2, red. H.E. Wyczawski, Warszawa 1982, s. 36-37.